

LIV. ARAD A REFORMOK KORSZAKÁBAN.

Almásy s a két Wenckheim. József nádor aradi uradalmi. A társadalom megmozdulása. Cholera. Önsegély. A Nádor-csatorna. Ellenzéki szellem. Orczy és Szerencsy. Aradváros emelkedése. Az 1844. évi árvíz. Az aradi nők. István nádor körútja. Arad az utolsó rendi országgyűlésen. A márcziusi napok hatása Aradon. A »nemes« vármegye vége.

Még 1821. július 23. elhunyt Arad jeles főispánja, Almásy Pál¹⁾, s helye másfél esztendő múlva sem volt betöltve. Almásy, a főispánságon kívül, sok egyéb méltóságot viselt, de őszinte szeretettel csüggött Aradvármegyén, melyben 1808. jószágot is szerzett s mely érdemeinek megörökítésére arczképét már 1813. július 13. kifüggesztette a megyeháza termében²⁾. Azok közé tartozott, kik a közszabadság első biztosítékát az anyagi viszonyok rendezettségében látták s ki latinul, németül és francziául írt műveiben³⁾ a mercantilismusra hajlott. Egy kortársa szerint⁴⁾ rendkívüli a király és a haza szolgálatában való buzgósága; hasonló a kegyessége, bölcsesége, szelidsége, mindenkihez érdeme szerint mérsékletes leereszkedése, segítségre és szolgálatra való készsége, a tiszta igazsághoz részrehajlás nélkül tanúsított vonzódása, úgy, hogy az egész haza magasztalta s a földi halandóságnak sötétes öléből már életében kiragadta. Neki lehetett köszönni, hogy Aradban 1811. után, akkor sem szűnt meg az alkotmányos érzület s az önkormányzat jogainak tisztelete, mikor a kormány mindent elkövetett, hogy kényuralmat gyakoroljon a vármegyékben.

A vármegye ideiglenes kormányzatának idejében még erősödött is ez a közszellem. Mindamellet, hogy az Aradban összeírt 23 mezővárosból és 160 faluból csak 11 volt a magyar⁵⁾, éppen ekkor, 1822-ben határozták el Arad rendjei, hogy magyarul vezetik ezentúl a fenytő törvényszékek jegyzőkönyveit, a minthogy 1790. óta különben is magyar volt már a gyűlések, vizsgálatok, tanúvallások stb. nyelve⁶⁾. Az az 1430 nemes, a mennyi szembenállt a 182,570 nem-nemes lakossal⁷⁾, képviselni

¹⁾ *M. Kurir*, 1821. II. 9. P. Nagy, Gyászemlék Almásy Pál halálára. Arad, 1821. Ívrét, 2 lap. — ²⁾ *Hazai Tud.* 1813. II. 41. — ³⁾ Ezeknek jegyzéke *Szinnyeinél*, M. Írók, I. 128—9. — ⁴⁾ *Vay*, Német hívség, 465—6. — ⁵⁾ *Csaplovics*, Ethnogr. értekezések Magyarországról. Tud. Gyűjt. 1822., IV. 14. — ⁶⁾ *Tud. Gyűjt.* 1822. VII. 107. — ⁷⁾ *Magda*, Magyarorsz. leírása, 480. *Csaplovics* már 195,136 nem-nemest említ, (id. h. IV. 31. és V. 80.), de adatai nem vágnak egybe.

tudta az államiságot a kormány minden erőlködésével szemben; s teljesen a társadalomra utalva is, különösen 1816/17-ben mutatta meg erejét, midőn — mint ösmeretes — kór- és szegényházak fölállításával ügyekezett megmenteni az éhenhaló oláhságot.

Az önségélyre kitűnő példát nyújtott az aradiaknak a két *Wenckheim József*. A két évvel fiatalabb gróftól Aradon mindenütt ismerték, szerették. Aljegyző korában (1804.) aradi barátjaiból kitűnő zenekart alakított s élénk részt vett a társadalmi és megyei életben, pártolta az irodalmat, melynek egy szerény munkása, P. Nagy László neki ajánlta Orodiasát, aradi polgárcsaládból házasodott s a legegyszerűbben élve is magára tudta vonni a jók figyelmét. Aradban szentmártoni és székudvari jószágain s az egész Alföldön ő ültetette az első akáczfákat, 1816-ban ő tett először kísérletet a nagyobb arányú dohánytermesztéssel s pompás ménését, gulyáit, juhászatát, csürhéit szívesen mutogatta az okólni vágyóknak¹⁾.

A másik Wenckheim József a *bárai* ágából származott s első sikereit Békésvármegyében aratta. Ő már politikus volt, sőt Krassóban adminisztratorságot is vállalt, de ő is az anyagi érdekek emelésére fektette a fősúlyt. Buzgón fáradozott a szomszédos Békésmegye vizeinek s mocsarainak lecsapolása körül s már 1815-ben könyvet írt a lótenyésztés emeléséről²⁾. — Nem volt tehát ösmeretlen az aradiak előtt; azonban az a beszéd, melyben aradmegyei adminisztratorrá-igtatásakor (1823. ápril 8.) a főispánság rendeltetését fejtegette, nem oszlatthatta el alkotmányos aggodalmaikat³⁾. Nagy fényvel fogadták; Kovács és Bittó alispánok, Tököli Péter és György, Csernovics Pál s Vásárhelyi ismételten vacsorát, táncmulatságot adtak tiszteletére, s a több napig tartó gyűlés idején naponként ő-maga száznál több megyei urat vendégelt meg asztalánál⁴⁾.

Poharazás közben barátokat szerezve eszméinek, azonnal munkához látott. Beútaza az egész vármegyét, számba vett minden panaszt és óhajt,

Gróf Wenckheim József.

¹⁾ *Göndöcs B.*, Gróf Wenckheim emlékezete. Békésm. tört. évk. VIII. 5—13. —

²⁾ *Gondolatok a magyarországi hanyatló lótenyésztésnek helyreállításáról.* Pest, 1815. 8r. 85. l. németül is. ³⁾ Ez a beszéd nyomtatásban is megjelent, 1815. 4r. 7 lapon. V. ö. P. Nagy, Tisztelete b. Wenckheim József úrnak. Arad, 1822. 4r. 8 l. és Emlékezete azon (heigtatási) napnak. Arad, 1823., 4r. 12 lap. — ⁴⁾ Bővebben: *Hazai Tud.* 1823., I. 267—8.

sőt már ez útjában gondot fordított a megye régiségeinek följegyzésére¹⁾. Meglátogatta a Lunkaság 12 eldugott községét s a síkon, hegyeken, erdőkön keresztül 80 méter szélességű utakat vágatótt; számos hídát csináltatott s már ekkor megpendítette a vizek szabályozásának ügyét²⁾. Huszár Mátyás 1823-ban el is készítette a Fekete-Körös szabályozásának tervét³⁾, 12 éven át azonban csak egyes oldalkitöréseket és ereket tömtek el s töltéseket csupán helyenként emeltek⁴⁾. Az első rendszeres folyamszabályozás terve így is Huszár és Wenckheim érdeme.

*Baro Wenckheim József
N. s. Arad Vármegyének
Fő Ispánja.*

Az a szolgáltság azonban, melylyel, mint kir. bízott, Wenckheim Nógrádban keresztülvinni akarta az újonczozás és a hadiadó dolgában törvénytelenül kiadott udvari rendeleteket s az a nyersség, melylyel ott börtönbe kísértette az ellenző alispánokat és főszolgabírákat⁵⁾, az aradmegyei ellenzékek is intelmül szolgálhatott. A vármegye új székházában, melynek falait a fölkelő sereg négy zászlója, a király s a nádor, Grassalkovics, Fekete és Almásy főispánok s Bibicsné arcképei díszítették, 1824. november 29.-én komor előérzetek közt tartották első ülésöket a rendek⁶⁾. II.-ik József korától félték.

A vármegyék vis inertiaeje azonban győzött s Ferencz király Aradban is szakított az administratori rendszerrel. Báró Wenckheim, kit csakhamar valóságos főispánná nevezett ki, 1825. június 26.-án 30 főúrból álló lovas bandérium és száz csákós vitéz kíséretében érkezett ismét Aradra, melyet este díszesen kivilágítottak. Másnap levelesszínben tartották a beigtató közgyűlést, melyre szokatlan számban özönlött az alkotmány helyreállításán örvendő nemesség. Azután négy sátorban 900 személyt vendégelt meg a főispán. Magyar beszéd, magyar színelőadás, magyar üdvözlő versek⁷⁾ adták meg az ünnep nemzeti színezetét⁸⁾. Emelte a közörömet,

1) *Török G. Parecznél*, 19. — 2) *Jelenkor*, 1835. 570. — 3) *Dissertatioja* kéziratban a gyulai folyammérnökségnél. — 4) *Hunfalvy*, Magyarország. term. viszonyai. III. 401. — 5) *Horváth*, Huszonöt év, I. 111. — 6) *Hazai Tudósiújságok*, 1825. I. 74. — 7) *Vitkovics Mihály*, Mélt. b. Wenckheim József úrhoz. Pest, 1825. 4r. 7 lap. P. Nagy László, Megtisztelő vers. Arad, 1825. 4r. 8 lap. Mézesi *Serb* Melenti, Hervadtalan koszorú — — — a szegényebb nemesség által, Arad, 1825. 8r. 6 lap. — 8) *Hazai Tud.* 1825. II. 3—5. 1.

hogy a király pár nap múlva, július 3. csakugyan országgyűlést hirdetett, minek hatását II. Józsefnek az absolutismust eltörlő rendeletével hasonlították össze. Aradvármegye mindamellettt mérsékelt utasításokat adott követeinek, Kovács János és Bittó Albert alispánoknak. A szabadelvűség hírében álló Kovács sem kerülhette el a pasquillust, mely ráolvasta, hogy »Fából sohasem lesz rézbuzogány«, míg a símulékonyabb Bittót arra figyelmeztette, hogy »mellékes út nem visz mindig a czélra« s az 1741. VIII. t.-cz. »temetésé«-nél őt tette meg harangozónak¹⁾. De hiszen az összes tiszántúli követek egyetértettek abban, hogy inkább valamennyi nemes fizessen adót, mint hogy külön adóztassák meg a jobbágytelkeken lakó nemeseket. Egyébiránt Bittót is kiküldték abba a bizottságba, melynek föladata az ország összeírása, b. Wenckheim főispánt pedig az 1790/1. évi küldöttség munkálatainak felülvizsgálására²⁾; végre-valahára törvénybe iktatták Bibics aradi alispán özvegyének az ifjúság nevelésére még 1775. tett alapítványát³⁾ s Aradvármegyének a nemzeti muzeumra adott 10316 frt 1½ krajczárját⁴⁾. A sérelmekről 1826. ápril 18. felküldött felíratban sürgették »Kraszna-, Középszolnok-vármegyéknek és Kővár vidékének egész minéműségében, Zarádnak pedig, mely különben is ide fizeti már adóját, a politikai törvényszéki függésre nézve is az 1741 : XVIII., az 1751 : XXIV. és az 1792 : XI. t.-cz. értelmében való visszacsatolását,« s annak orvoslását, hogy több magyar nemzetség súlyos kárával adtak bérbe Menkenmüller Mihálynak bizonyos arad-csanádi pusztákat, a miben az volt a legnagyobb gravamen, hogy a sok százezer forintra rugó magyar jövedelmet egyenesen a birodalom kamarája engedte el⁵⁾.

Az országgyűlés befejezése (1827. aug. 18.) után sokkal elevebb munkásság kezdődött Aradmegyében. Vörösmarty Zalánjának, Salamonjának, Kisfaludy Aurorájának előfizeteket gyűjtve, *Fábián* Gábor még megjegyzi, hogy Aradmegyében hol literatort lámpával sem találni s még olvasót is igen gyéren, a kelendőseget nem a talán-tán idelent uralkodó nemzeti szellemnek kell köszönni, mert ezt vastag hamu fedi itten. Boldogtalan parasztvilág ez, hol, a hogy érzi, maga is butúlni kezd⁶⁾. Vele együtt azonban 1828-ban már a főispán is terjeszti *Czuczor* époszát, az »Aradi gyűlés«-t⁷⁾, melyben úgy elmereng a költő, látva, hogy a nagy Árpádnak

« — — mikép rongálja magát ivadéka — fiúra
A testvéri viták mint szállanak által atyáról.«

¹⁾ *Hazánk*, IX. 153., 157. Kovács időközben elhunván, helyébe a vármegye Lucsvinai Fascho Józsefet küldte föl. Bittó és Fascho arczképeit közli a Gemeinn. Blätter, 1827., 49. és 66. sz. A távollévők követei közt volt Bittó Károly (gr. Pálffy Károly s b. Balassa Sándor), Bohus János (gr. Festetich József) és Török Gábor (gr. Pálffy Alajos és b. Tomaszich Miklós követe). — ²⁾ 1827 : VII. és VIII. t.-cz. — ³⁾ 1827 : XXIV. t.-cz. — ⁴⁾ 1827 : XXXV. t.-cz. — ⁵⁾ *Hazánk*, XI. 36. és 44—5. l. — ⁶⁾ *Jancsó*, Fábián Gábor élete, 35—36. — ⁷⁾ *Czuczor* Gergely, Aradi gyűlés. Hősköltemény őt énekben. Pest, 1828. 8r. 78 lap.

Az a titkos erő, mely a költő velejét tüzesíté, a képzelet, mely visszateremt elmúltakat, mennyet és poklot alkot s nincs ki elállja futását, a jövő szépségeit elővarázsolni is törekedett már; csak rövid ideig töprengett a múltakon s pótolni ügyekezett annak nem csekély mulasztásait. Nagy szükség volt erre, különösen az uradalmi gazdálkodás terén. Aradvármegye leghatalmasabb földesura, III. Rinaldo herczeg, 1803-ban sírba vitte családjának fiúágát. Egyetlen leánya *Mária Beatrice Riconda* I. Ferencz harmadik fiához, Ferdinánd főherczeghez menvén nőül, megalapította az osztrák Este-családot. Most azonban a kincstár tartózkodás nélkül kezdte eladogatni az Esték aradi javait és pedig »ex defectu ducis Mutinensis.« 1809-ben már »csak« 544,832 hold tartozott az uradalomhoz, oda nem értve a szőlőhegyeket s két nagy uradalmat, mely már idegen kézre került¹⁾. A háborús időkben nem-igen akadt vevő. 1819—1827.

József nádor.

közt azonban József nádor 168,000 és báró Dietrich József 1822—25. közt (Pankota, Magyarád és Buttyin uradalmainak megvételével) közel 200,000 hold földet vásárolt meg²⁾.

Nagy uradalmak okszerű vezetésére Aradban először *József nádor* adott példát. Kisjenő és Sikló mezővárost, valamint Nagy-Zerénd, Erdőhegy és Otlaka falvakat százezer forinton adományúl nyervén, megbízottja, Lefévre György már 1817. május 4. átvette ezeket a javakat, melyeket augusztusban meglátogatván, Aradvármegyének 17 tagú üdvözlő küldöttségét fogadta. Másik százezer forinton 1822.

május 2.-án megszerezte Nadab, Somos, Szintye, Ágya és Fekete-Gyarmat falvakat, s Bánkút pusztát, 1825. május 7.-én Csintye és Miske falvakat s 1827. jún. 8. Kis-Kakucs-pusztát; 168,000 hold ura lett tehát Aradvármegyében. Az erdőségek pusztuló-félben voltak, a földek nagy részét bokrok fedték, mocsarak borították. A kötött, vadvizes talajt minduntalan elöntötte a két Körös. A jobbgység járatlan minden rendszeres munkában.

József nádor azonban, ki az 1819. megvett Alcsúttal is megmutatta, mit tehet az okszerű gazdálkodás, már uradalmainak kikerekítése előtt dologhoz látott. Először is szarvasmarhákat hozott a Nagy-Kunságból (1820). s Derekegyházáról, a Károlyi-gulyából (1825.) és ősmagyar módra kezdte tenyészteni a marhát. Alcsútról 1820-ban már juhokat is hozatott, pedig a vadvizes földön nagy gondot adott a legeltetés. 1833-ban Milos szerbiai

¹⁾ *Fényes*, Magyarorsz. mostani állapota. IV. 454—5. — ²⁾ *NRA.* 1870., 41—2., 1876., 13. és 1831., 12.

uralkodótól mangaliczákat vásárolt és csakhamar jó üzleteket kötött a pesti kereskedőkkel. Fákkal szegélyeztette a dűlőket s ma is mutatják azt a három terebélyes tölgyet, melyet saját kezével ültetett el. Takarmánynövényekül luczernát, veres lóherét, angol perjét stb. kezdett vettetni 1826. a kéthalmi, 1828. a bökönyi s 1831. a dohányosi pusztán; ez utóbbi helyen akkor, mikor sikerült keresztül vinnie a legelő-elkülönítést. Ott, a hol idáig faekékkel szántogattak, 1828-tól fogva Zugmayer-féle vasekéket alkalmazott, sőt 1832-ben a lókapák, sorozók, töltögető, tengerivető és sorritkító ekék, nehéz fahengerek, vasfogások stb. hasznára is gyakorlatban való alkalmaztatásukkal hitta föl a gazdák figyelmét. Ő volt az első, ki 1845-ben Seidl-féle cséplőgépeket hozatott. A mellett szép gazdasági épületeket¹⁾, sörházat, eczetgyárt, sőt nemsokára műmalmokat is emeltett, hogy az állattenyésztésen, földművelésen és rendszeres erdőkezelésen kívül a gazdasági ipar fölkarolásával is megmutassa, mennyire emeli a jövedelmezőséget, ha helyes arányok uralkodnak a gazdaságban. 1830.

táján azonban még így is csak 28,310 hold állott művelés alatt, a miből csupán 5259 esett a szántóföldekre²⁾. El lehet képzelni, Aradban mit jelentett azelőtt egy uradalom; de el lehet képzelni azt a kedvező hatást is, melyet Arad nemességére gyakorolt a már mintagazdaságul szolgáló kis-jenei uradalom, Arad első rendezett nagybirtoka, midőn József nádort 1836. szept. 20. ünnepiesen beigtatták földesúrnak³⁾.

A lónemesítést különösen lelkesen karolták föl Aradban a földesurak, miben kiváló része volt ez ügy régi bajnokának, a főispánnak is. Akkor, a mikor Széchenyi lótenyésztő társasággá alakította át az 1826. szervezett pályafutási társaságot, Világoson *Bohus* János 1828. okt. 6. a pestinek mintájára már meg is tartotta az első *lóversenyt*. A várostól délre $\frac{1}{4}$ órára levő Liváda-pusztán karókkal kijelölt és nemzeti zászlókkal díszített

¹⁾ Az átvételnél a nádor 73,000 frt ára épületet talált s több mint egy millió frt árát építtetett. — ²⁾ *Peterdy* Gábor, Józszágismertetés. A kisjenői uradalom. Pest, 1864., 12—27. és 29—30. U.-o. az épületek felsorolása építésők idejével 80—119. — ³⁾ *Jelenkor*, 1836., 317. l. Alcsútbá később, okt. 18—20. igtatták be a nádort. U.-o., 345.

helyen a megyei nemesség részvételével pontban 12 órakor kezdődött a futtatás. A 856¹/₂ bécsi öl hosszú pályakör első nyertese 2 percz alatt Bohus 5 éves Szellője lett. A 4 szakaszból álló futtatás, melyen Bohus János, Atzél József és János, Bánhidy Antal alispán, Vásárhelyi János, ifj. Csernovics Péter és Demkó lovai vettek részt, délután félkettőig tartott. Vadásztarisznya, dohányzacskók, lóra való homlokkötők voltak a hölgydíjak. »A nézők százötven kocsijának hosszú sorban való ki- és befelé költözése — írja egy tudósító¹⁾ — kicsinyben a pesti pályázás nagy mozgását ábrázolja; és e városi zsibongás a falusi magános téren s a gyönyörű szőlőheggyekkel amphitheatrumként készített mosolygó pályasík a mulatság jelentését elragadó látománnyá tevék.« Az urak azontúl is nagy gondot fordítottak méneseikre. Hengelmüller kevert fajtájú szép ménese ugyan a tulajdonos halálával már feloszlott, de híresek voltak Csernovics Péter mácsai teli- és félvérei, Atzél József nemesebb vérral kevert borosjenei magyar lovai, Atzél János gurbai angol paripái s Bogdanovicsnak Tövisgyházán erdélyi ménekkel keresztezett moldvai és beszarábiai fajtái²⁾. A lóversenyekhez szükséges anyag tehát magából Arad vármegyéből telt ki.

Széchenyi példáján buzdúlva, 168 aradi úr 1830. január 15. már a *kaszinót* is megalkotta. Mayer János tábornok várparancsnokkal, Esterházy Vincze gróf és Simonyi József báró ezredesekkel élükön a cs. és kir. tisztek is nagy számmal léptek be s Atzél János és Salbek Jakab igazgatása alatt a legszebb reményekkel kezdte meg működését ez az intézet, mely kizárt a maga kebeléből »minden dísztelen kedvtelést és szerencsejátékot«³⁾.

A kaszinó megalkotása után pár héttel 1830. márcz. 1.-én elhunyt Wenckheim, a megye kitűnő kormányzója⁴⁾. Utódát és sógorát, br. Orczy Lőrinczet, beigtatója, gr. Cziráky Antal országbíró, 1830. aug. 9. azzal magasztalta, hogy »erkölcsében, a közjóra törekedő kívánásiban és, a mi e tulajdonoktól oszolhatatlan, a haza lángoló szeretetében« valóságos mása Wenckheimnak s figyelmeztette, hogy Arad főispánjainak halálát rendesen a nemzet is meggyászolta idáig. Azt pedig már csongrádmegyei administrator korában elmondta magáról Orczy, hogy valódi magyar vér buzog ereiben, a ki hízelkedni nem tud és a ki nyiltszívűséget senkitől sem kér kölcsön. A zászló átvételénél Aradban önérzetesen hangoztatta, hogy nem az első Orczy ő, ki máshol is, de Aradmegyében is már kardot rántott azért a zászlóért, a mivel Péro lázadásának legyőzőjére célzott.

¹⁾ *Hazai Tud.* 1828. II. 266. — ²⁾ *Máttyus*, Lótudomány. Pest, 1845., 118. I. —

³⁾ Az ó-aradi Casino tagjainak ABC szerint való feljegyzése és annak alapjai. Arad, 1830. *Márki*, Arad első kaszinója. Alföld, 1883., 98. sz. — ⁴⁾ *Tud. Gyűjt.* 1830. XII. 125. Gemeinn. Blätter, 1830., 9. sz. arcképpel. *Nagy*, Magyarorsz. csal. XII. 139—140. *Mogyoróssy*, A Wenckheimi-Hund-család, 25—26.

»Más különbség nincs köztünk — szólt, — hanem hogy bár egy haza, de nem éppen az aradi, hanem hevesi föld szült engem«¹⁾.

Orczy ugyan a conservatív Czirákyt választotta mintaképül, félesztendő múltva (1831. jan. 31.) azonban már örömmel írhatta Fábíán Gábor, hogy »a nemzeti lélek dicső szikrákat kezd Aradban is a régi hamu alól kilövelni.« E nyilatkozatra az 1830. szept. 14. — decz. 20. tartott országgyűlésre küldött követek, Bittó Albert és Faschó József jelentésének tárgyalása adott alkalmat. A két követ ugyanis nemcsak az először kívánt 28,000 újonczot szavazta meg, hanem az utóbb kért 20,000-et is, a mi az útasítás ellenére történt. A közgyűlésen az egyik táblabíró kijelentette, hogy nagyrészt valóban dicséretesek ugyan azok a most hozott törvények, melyeket a követek dicsérnek; ezt azonban csak a mindenhatónak, a fejedelemnek s a körülményeknek köszönhetik, mert azok hozatalában a követeknek legkisebb részök sincs. De hát nem is ők a hibások, hanem a rendek; mert hiszen nem először küldték őket országgyűlésre, tudhatták, mit várhatnak ilyen emberektől s most leczkét vehetnek a jövődre nézve²⁾. A rendek erre szükségesnek jelentették ki, hogy az országgyűlés naplója ezentúl pontosan följegyezze, melyik követ hogyan szavazott, hogy a mennyiben a követek nem járnának el útasításaikhoz képest, vagy ha ily eljárás mellett a szavazásnál a kisebbség akarata győzne, a megye a maga óvását beigtathassa magának az országgyűlésnek naplójába³⁾.

Egyelőre azonban eltérítette a figyelmet a politikáról a *cholera*, melynek ügyével 1831. júl. 4. foglalkozott először a vármegye. Nemcsak saját határain vont erős zárlatot, hanem az egyik faluból a másikba való közlekedést és a radnai búcsúkat is eltiltotta. Aradon azonban először is maga Buchwald főorvos esett a járvány áldozatául s utána Aradon és Pécskán 200—200, az egész vármegyében pedig közel 3000 lakos. Végre annyira enyhült a baj, hogy szept. 4. a zárlatot is meg lehetett szüntetni, mire mindenütt hálaadó-istentiszteletet tartottak. »Helységekben — szólt okt. 2.-án a gyulavarsándi templomban Szűcs Antal eleki káplán⁴⁾ — nem hallott egyebet az ember a rettegteő jajnál s a gyászos temetkezésnél.« Orczy főispán mindjárt 1832. elején meg is tette indítványát, hogy Aradon fölépítsék végre-valahára a *megyei kórházat*, melynek alapjára már 1775. márcz. 1. négyezer forintot tett le Kacsémágh Teréz (özv. Edelspacherné), Radovics Klára (özv. Kászonyiné) és Kászonyi András, s mely tőke, egyéb alapítványokkal, nevezetesen Vörös Ignác 3000 frtos ajándékával, ekkor már 30,000 forintra növekedett. A Faschó József alispán elnöklete alatt megalakított bizottság még nagyobb arányok-

¹⁾ *Aradm. jk.* 1830., 1054. s köv. sz. Az ünnepség részletes leírása, Hazai Tud. 1830. II. 130—1., 146—7. *Knöpfler*, Gedicht zur Feyer der Installation. Arad, 8r. 7 lap. — ²⁾ *Jancsó*, Fábíán, 39. — ³⁾ *Aradm. jk.* 1831., 107. sz. E kívánatuk sürgetésére 1832-ben 32. sz. a. útasították is köveiteket. — ⁴⁾ Beszéde nyomtatásban is megjelent.

ban indította meg a gyűjtést, úgy, hogy 1833. július havában, midőn az építkezést megkezdték, ennek költségeit levonva is 175,654 frt tőkéje maradt a kórháznak, melyet 1836. decz. 8. meg is nyithattak két kórteremmel¹⁾.

A humanismus másik szép alkotása a megyei tisztviselők *nyugdíj-intézete*. Atzél Antal 1831. decz. 14. a vármegye közgyűlésén illőnek, az emberi kötelességgel és a század műveltségével együttjáró dolognak nyilvánította, hogy az aggságuk vagy tehetetlenségök miatt megyei tisztségeikből kimaradt hivatalnokok, esetleg özvegyeik s árváik nyomorának enyhítésére állandó jótéví-intézetet alapítsanak. Ezt egyhangúlag úgy fogadták el, hogy a tisztviselők rendes fizetésök minden forintja után egy garassal *adózzanak*. Ezenfelül pár percz alatt 6000 ezüst forint tőke gyűlt egybe, úgy, hogy már az első évben megkezdhatték a segélyt²⁾.

Nagy haladás volt, hogy nemesekre, hacsak ily alakban is alkalmazták az adózás elvét. Mindazáltal a vármegye egyelőre tudni sem akart a köztelherviselésről, sőt az 1832. decz. 16.-ára hirdetett országgyűlésre küldött követeit is útasította³⁾, hogy a porták megigazításának kérdésébe egyáltalán bele se menjenek. Pedig Aradban már felülkerekedett az ellenzéki szellem; az 1830. évi követek helyett a rendek a szabadelvű *Atzél* Antal táblabírórt és *Török* Gábor főszolgabírórt küldték föl s különösen lelkőkre kötötték, hogy az 1741 : VIII. t.-cikkelylyel is megerősített alkotmány alapjait megingatni ne engedjék. Meghagyták a követeknek, legyenek rajta, hogy székhelyét Magyarországra tegye át a király, hogy az országgyűlés irományait kinyomassák, a törvényeket a kancelláriával szokásos egyeztetések alkalmával meg ne csonkítsák, a két utóbbi országgyűlésen felsorolt előleges sérelmeket orvosolják, a só árát az országgyűlésen szabják meg, a katonai adót lejobb szállítsák, a nádort biztosítsák, hogy a Ludovica-akadémiát készek újabb áldozatokkal is gyámolítani és hogy szívesen áldoznak a nemzeti muzeumra, a M. Tudós-Társaságra, a nemz. színházra s a Buda és Pest közt tervezett állandó hídra is. Sürgették a a pesti egyetemnek a bécsitől való függetlenségét s azt, hogy a g.-kel. ifjúság nevelésére (részben a g.-kel. zárdák jövedelméből) több és jobb iskolákat állítsanak, a naptárt egyeztessék s a cyrill-betűket kiküszöböljék. Óhajtották Galiczia, Lodomeria és Dalmatia visszacsatolásának a törvényekben való kimondását; a magyarnak a törvényhozás és kormányzás nyelvűl való elfogadását; a honfújítsátnál a magyar nyelv tudásának megkövetelését, Lengyelország helyreállítását, az országgyűléseknek Pesten leendő tartását s azt, hogy a megyék az országgyűlésen óvást tehessenek, ha követek útasításuk ellen szavaznának.

¹⁾ *Nemzeti Újság*, 1834., 217—8. és 225—6. Az alapítólevél *Lakatos*nál, II. 166—9. *Alföld*, 1886., decz. 7. — *Társalkodó*, 1833., 229—230. — ²⁾ *Hazai Tud.* 1831. II. 410. — ³⁾ Ez útasítást szó szerént közölte *Szűllőssy* az Arad és Vidékében, 1891., 156—8. sz.

Azonkívül, hogy néhány más vármegye javaslatát pártolták, saját helyi érdekű kívánságaikat is az országgyűlés elé vitték. Ilyenek voltak, hogy a közalapítványok kezelésére külön osztályt állítsanak föl a helytartótanácsban, s Aradban adják vissza eredeti rendeltetésének a Bibics-alapot, melynek »szomorú történeté«-t felvilágosításképen közölik a követek a rendekkel. A magyar kamara tekintélyének rontását, egyúttal azonban a bérlők érdekeinek károsítását látták abban, hogy az arad-csanádi kincstári puszták bérletét a kincstár, a bécsi kamara miatt, csak késlekedve hagyhatta jóvá és szorgalmazták, hogy ezeket a pusztákat benépesítse s e végből kir. adományképen kisebb területekre osztva értékesítse a kamara. Sérelemkép terjesztették elő, hogy a megyének a török háború óta tett némely fuvaráért és szállított terményeiért a kincstár még mostan is tartozik és kártérítést követeltek azon birtokosoknak is, kiknek malomzugait Aradmegyében a Körös szabályozására felállított kir. biztosság a borosjenői és székudvari kir. biztosság jóváhagyásával szétrombolta.

Itt-ott felülkerekedett ugyan ez útasításokban a helyi és a nemesi érdek, másrészt azonban nem egy pontja készült *Széchenyi* politikai iskolájának szellemében. A vármegye 1835. decz. 2. valóban táblabíráinak sorába választotta gr. *Széchenyi Istvánt* s ugyanakkor — föllelkedve azon, hogy *Bohus János* évenként 200 frtot ajánlott meg a M. T. Akadémia részére, — megbízta *Atzél Sándor* másodalispánt, gyűjtsön az akadémia s más közhasznú intézetek támogatására¹⁾. De volt is joguk a rendeknek ahhoz, hogy magukat *Széchenyi* tanítványainak vallják. Arad azok közé tartozott, melyek az örökváltságot az úrbéri törvény sarkpontjául tekintették. Az országgyűlés az elfogadott javaslatot már 1833. nov. 19. fölterjesztette s a kormány csak kilencz hónap múlva s akkor is tagadással válaszolt, közben mindent elkövetvén az útasítások megváltoztatására. Az örökváltságot, az úri székek korlátozását s a parasztok személyének és vagyonának biztosítását le is szavazták a megyék s az örökváltságot csak annyiban fogadták el, hogy a jobbágy évenként bizonyos összeggel ideiglenesen vagy örökösen megválthassa magát adózásaitól és szolgálataitól. *Kis-Pereg* két jobbágya ily módon még azon évben megváltotta magát s példájukat évről évre mind többen követték. Egy 49 holdas egész telek váltsága *Peregen* 1100, egy zselléré pedig 80 forint volt²⁾. A jobbágytelkek állományáról szóló 1836 : V. t.-cz. különben Aradban 26, 28, 30 és 32 holdjával négy osztályba sorolta a szántóföldeket; a rétekre nézve pedig 8 holdat számított, hol mindig, 10-et, hol ritkán s 12-t, hol sohasem kaszálják a sarjút. Aradban ilyen egész jobbágytelkek akkor 4105 volt s az 1828. évi országos összeírás alapján (oda nem számítva az Arad városának 23,148 holdjából adó alá eső 10558 holdat) 275,148 hold

¹⁾ *Felenkor*, 1835., 801. l. *Atzél* ajánlata be van igitva az 1840: XLII. t.-cz.-be.

— ²⁾ *Főnyes*, Magyarország. leírása (1847.) II. 429.

adózott. Magából a megyéből 100, Aradvárosából pedig 10 porta után vetették ki a hadi adót¹⁾. Az országgyűlés, hogy az adózó nép terhein könnyítsen, a katonatartás ügyében is bizottságot küldött ki, melynek Török Gábor aradi követ szintén tagja volt²⁾.

Az a kedvezés, melyet ezen országgyűlés a magánvállalatoknak nyújthatott, csak kevésbé érinthette az aradi első *malom-társaságot*. — A vízszabályozást Arad rendei már korábban műmalmok építésével akar-

Beszédes József, az aradi Nádor-csatorna építője.

ták összekötni s 1828-ban, még az annyira érdeklődő Wenckheim főispán életében, szövetkeztek a Körösök szabályozására. 1830-ban Dr. *Beszédes* József³⁾, Széchényi nagy terveinek egyik legkitűnőbb eszköze, vállalkozott, hogy a Fejér-Körös felesleges vizét Buttyintól Gyulavarsádig csatornán

¹⁾ *Fényes*, Magyarorsz. leírása 426. — ²⁾ 1836: X. t.-cz., 6. §. — ³⁾ Született 1787. febr. 12. Magyar-Kanizsán, mh. 1852. febr. 29. Duna-Földvárrott. Életr. *Györy* Sándortól, M. Akad. Ért. 1852., 200.; Gazdasági Lapok, 1852., 13. sz.; Pesti Napló 1852., 597. sz.; Aradi Útásító Naptár, 1857., 44. l.; Vasárn. Ujság, 1866., 17. sz., arcképpel; *Molnár* Pál aradi mérnök a M. Mérnökegylet Közlönyében, 1869., 151. s. köv. II., *Szinnyei*, M. Írók, I. 1009. stb.

elvezeti s 54 kerékkel 17 vízimalom hajtására fordítja. 1833-ban a *nádor* pártfogása és gróf *Zichy* Ferencz vízszabályozási kir. biztos támogatása mellett aradmegyei urakból alakult meg a részvénytársaság, melyről a munka végén, szívesen elmondta Beszédes, hogy »ilyen vármegyének és társaságnak öröm szolgálni.« Az annyszor gúnyolt táblabírák igazán megértették a kitűnő mérnöknek azt a tételét, hogy »nem elég a vizek ártalmát megszüntetni, hanem azokat jövedelmeztetni is kell egy művelt nemzetnek.« A munka hét esztendeje alatt (1833—1840.) Aradvármegye, a szükséges fuvarral együtt pénzért 320,000, ingyen 30,000 napszámot adott. Aradban e 79·3 km. hosszú, 12 m. mély és 24 m. széles csatornának 42 falu- és pusztahatárt kellett megszabadítnia az árvízről s a rajta levő malmokkal oly munkát végeznie, mely évenként 372,000 napszámnak felel meg. A csatorna Govosdiánál kezdődik, de feje Buttyinnál van, hol a vízosztót — egy derék- s egy malomcsatorna-torokkal — 1834. május elején kezdték építeni s 1836. július 9. fejezték be, midőn 3 malom azonnal megkezdte működését. Beszédes előre fölépíttette a malmokat oly vidékeken, melyek folyóvizet odáig nem is láttak. Mikor pl. a nadabi malmot 6 kőre fölépíttette, mindenki törte a fejét, honnan kapja megfelelő esését a víz? Eleinte még a borosjenei malmot is csak fából szerkesztették, annyira bizalmatlankodtak. Hiszen a vízosztó derekának ászokgerendája (Fachbaum) mélyebben feküdt a vizet (mint Beszédes nevezte) moztonyokra vezető minden eddigi európai zúgó ászkánál, a mi különben a víz ártó erejének csökkentése végett történt. Békésvármegye eleinte nem is fogadta el a tervet s azért kellett már Gyulavarsándnál visszavezetni a csatorna vizét a Körösbe; később a békésiek maguk kérték s 210,000 ingyennapszámot adtak, hogy Békésben is folytassák a csatornát, mert Gyula úgy szólván elvesztette a Köröst. Az építés évenként mintegy százezer forintot forgatott Aradban s annyi munkát adott a szegény népnek, hogy a pópák több helyütt körmenetet vezettek a csatornához, hálát adtak az Istennek s imádkoztak a vármegyéért és a földesurakért. A magyar vízépítészetnek diadala egyúttal azonban a régi jó táblabírák igazolása volt, midőn 1840. november 5. végre beeresztették a vizet az egészen kész *Nádor-csatornába*. A 16 malom működni kezdett, hogy ne csak házi használatra hanem a világkereskedelem számára is készítse az aradi lánglisztet; még pedig télen át is, mert vize soha sem fagy be!).

Szintén Beszédes ásatta a nagyzerénd-kisjenei csatornát is, hogy a Fejér-Körösbe, mely egy héttel később szokott áradni, leereszsze a Fekete-Körös vadvizeit és áradásait. Ez azonban csak ideiglenes munka volt, mely a Fekete-Körös szabályozása után nem felelt meg hivatásának. A

¹⁾ *Beszédes* a M. Vándorban, 1837., 47—8. Jelentésének egy része Peterdy Józsa-ismertetésében, 6—10. *Szekér* Mihály kétegyházi tisztartó közlései. *Aradm. jk.* 1840. nov. 15. *Jókai*, Magyarhon szépségei, (2. kiadás), 44—5.

Fejér-Körös szabályozását 1835-ben szintén Beszédes tervei szerint kezdték meg s 1850. szept. 1. fejezték be. A munkálatokat a borosjenői és székudvari kir. bízotsi hivatal intézte. A 71 átmetszést 280,492 napszámmal készítették el. A Fekete-Körös 12 átmetszése 1843–47. közt 12,954, a Csíger 23 átmetszése 17,694 s a Tőz 34 átmetszése 23,241, — a 4 folyó 140 átmetszése tehát, mely 98·5 kilométerrel rövidítette meg az aradmegyei folyókat, 15 év alatt 334,381 napszámába került Aradvármegyének¹⁾. Hiba volt ugyan, hogy a szabályozást nem az alsó folyáson kezdték; magának a vármegyének érdeméből azonban semmit sem von le, hogy önjerejéből oly nagy művet alkotott, melyhez csak a hetvenes években nyújtott hasonlót, midőn az arad-csanádi vasutat kiépítette. Tudniok kell ezt mindazoknak, kik a régi táblabírákat Pató Páloknak képzelik.

A földművelés, ipar és közlekedés viszonyainak javulása szükségessé tette egy vidéki középpont megteremtését is. Ennek érzete vezette Orczy főispánt, hogy minden módon emelje s a sz. kir. városok sorába juttassa Aradot. A fölszabadítás körülményei ösmeretesek. Aradvármegye tiltakozott ugyan, de csak az alkotmányos formák mellőzése miatt, mert ilyen középpontot maguk a rendek is óhajtottak. Az ifjú sz. kir. város, mely 1835. márcz. 9. gyászt rendelt el fölszabadítójának, I. Ferencz királynak halála hírére s eltiltotta a mulatságokat²⁾, az első esztendőben az átmenet bajaival küzdött s a mellett szerencsétlenségek is érték. Az 1835. aug. 27. Bujanovics kereskedő főtéri házának oltásából hazatérő polgárok közül tizenhárman azonnal megbeszélték egy *tűzoltó-egyesület* alapításának hasznát; *Ritt* József kalaposmester elnökle alatt csakhamar szervezkedtek és 1836. márcz. 18. a Pernyávában már meg is jelentek egy tűznél³⁾. 1836. jún. 28. a város egyik utcáján czédulát találtak, mely porráégetéssel fenyegette a várost. A gyujtogatások nem is maradtak el s a lakosok attól félve, hogy Nagyvárad sorsára jutnak, holmijokat a pinczékbe kezdték levinni, sokan pedig a szőlőkbe költözködtek. A város azonnal szabályozta a tűzrendőrséget, közreműködésre szólította a katonaságot, a nádort pedig futár útján a rögtönítelő bíraskodás megengedésére kérte. Július 6.-án túl azonban nem ismétlődtek a gyujtogatások s az október 17—18. közti éjjel a dsidások Pix-kaszárnyája már csak gondatlanságból égett le s így a lakosság lassankint megnyugodott⁴⁾. A város emelésében részök van a zsidóknak, kiket a tanács különben még mindig mellőzött, kikről azonban már ekkor megírta Fényes Elek⁵⁾, hogy »néhány pestiekkal egyetemben Magyarország izraelitái közt legtöbb műveltséggel bírnak.« Az országban Aradon 1836. valóban ők állították az *első főrealiskolát*⁶⁾.

1) *Beszédes* Kázmér Peterdynél, 10—11. *Hunfalvy*, III. 401—2. — 2) *Aradi jk.* 346. sz. — 3) Az aradi első önkéntes polgári tűzoltókar története *Lakatosnál*, III. 191—199. — 4) *Aradi jk.* 1836. 1143., 1182., 1264. és 1837. 221. sz. *Lakatos*, II. 156—7. — 5) Magyar orsz. mostani állapotja. (Pest, 1839.) IV. 453. — 6) *Jelenkor*, 1836., 369.

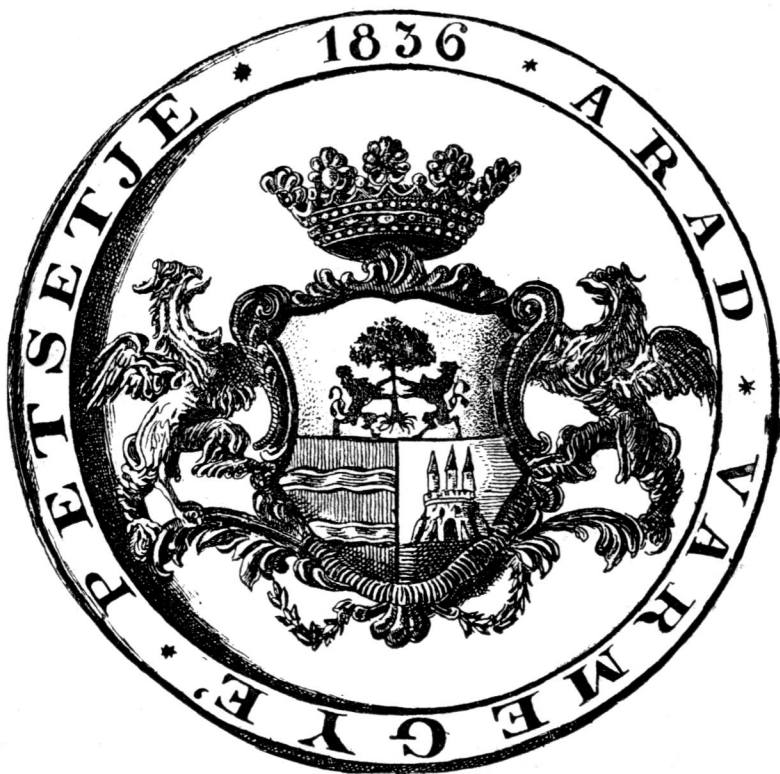
E közben május 2. véget ért az országgyűlés, mely a XXI. t.-cikkben a Részekkel valahára Zaránd megmaradt részét is visszacsatolta Magyarországhoz. A közfigyelem ismét a *megyei tanácskozások* felé fordult. Arad július 4—9. tartott közgyűlésén hallgatta meg követneinek beszámoló beszédét s jegyzőkönyvében különös dícsérettel emelte ki Török Gábor működését; különösen azt, hogy V. Ferdinánd helyes címzése ügyében ő tette meg az indítványt. Elhatározta egyúttal, hogy fölír az elfogott országgyűlési ifjak dolgában, — hogy Kossuth írott lapja, a Törvényhatósági Tudósítások szétküldésének megakadályozására nézve Pestvármegyétől kér fölvilágosítást, s felszólítja a helytartótanácsot, hogy körleveleit ezentúl magyarul szerkesztsze. Az ifjak ügyében *Somogyi István* tett indítványt. A rendek erős hangú feliratban keltek ki a törvény megszegése, az elfogatásnál a polgári törvényhatóság mellőzése és a nemesi kiváltságok sérelme miatt s kívánták, hogy a rendelet kiadóját s az elfogatást vezető Hollóssy József ügyvédet szigorúan feleletre vonják; a fogságban levőket, hacsak az 1715: VII. t.-cz. ellen nem vétettek, azonnal szabadon bocsássák, ellenkező esetben pedig megengedjék nekik, hogy magukat szabadon választott ügyvédekkel oltalmazhassák; a bíraskodó főtörvényszékkel tudassák a földadók neveit s az ítélet kihirdetésekor az ülésteremből ne tiltsák ki a kir. tábla hites jegyzőit; végre pedig, mivel a rendek nem hihetik, hogy a haza atyjainak oldala mellett csak jót tapasztalt ifjak fölségsértést követhettek volna el, aggódásaikra nézve megnyugtatót kérnek a királytól. Felíratuknak még külső és belső címzését s aláírását is magyarul eszközölték, a latin fordítást pedig aláírás nélkül hagyták¹⁾. Ebben a tekintetben Aradot illeti a kezdés érdeme.

Kossuth a Törvényhat. Tudósítások szétküldését tiltó rendelet ellen Török Gábor útján 1836. okt. 9. ismét Aradmegye pártfogását kérte. «Hol fog megállni az erőszak, nem tudom — írta volt Törökhöz²⁾); — de azt tudom, mi a polgárnak kötelessége. Azt tudom, hogy törvényes jogaink gyáva megtagadására reá nem bírnak, ha felelevenítik is a spanyol inquisitio minden ijedelmeit. Megtaníthatnak szenvedni, de félni sohasem. Csak azt remélhetném, hogy ha személyemet eltiporják is, az ügy, melynek (természetében lévén az a nyilvánosságnak) már ekkorig is oly roppant hatását tapasztaljuk, el nem vész, — nyugodtan várnék, fogadnék mindent, mit az önkény reám mért. Jobb jövendőt a hazának!»

Aradban nőttön nőtt az *ellenzéki szellem*. Nov. 28. a megye elhatározta, hogy a nádort a vele való magyar levelezésre kéri, ő-maga pedig csak magyar nyelven ír föl a királyhoz és a kormányhoz, a mint hogy újból azonnal föl is írt az ifjak ügyében, a tisztválasztás szabályozása s

¹⁾ *Kossuth*, Törvényhatósági Tudósítások, IV.—VI. levél. (A nyomtatott kiadás 57—60. és 71—2. lapján.) — ²⁾ Eredetije az aradi lyceum régiséggyűjtésében. *Márki*, Egy levél Kossuthtól. Aradi Képes Naptár, 1887., 43—4.

a Törvényhat. Tudósítások második eltiltása ellen, sőt azonnal elő is fizettek reá. *Sanka* Lajos indítványára kijelentették, hogy ha a szabadsajtót az 1790: XV. t.-cz. ellenére gátló rendszabásokat írott levelezésekre is kiterjesztenék, az egy alkotmányos nemzetnél oly megfoghatatlan tünémeny volna, hogy ily rendelet sikerültével a végetlen önkényre-törekvésnek már csak egy lépése maradna hátra; az, hogy a ki levelet akar írni, engedelemért folyamodjék, a postahivataloknál levél-censurát alakítsanak, vagy éppen egészen el is tiltsák az írás mesterségét, mert írással veszélyes

Aradvármegye megújított pecsétje.

gondolatokat is terjeszthetni. Ők maguk azonban meghagyták az alispánnak, hogy a hozzáérkező praesidiálisokat mindenkor bemutassa a gyűlésnek. Gr. Pálffy Fidélnek azt a levelét pedig, melyben jelentette, hogy a király őt nevezte ki főkancellárnak, *sajnos érzéssel* vették tudtúl¹⁾. Ebben az esztendőben, más megyék példájára, Aradvármegye is kérte, hogy elkopott régi pecsétje helyett újat készíttethessen, még pedig *magyar körírtattal*. Kívánságát már 1837. márcz. 3.-án teljesítette a király, még pedig privilegium alakjában²⁾, a mi nem felelt meg az 1550: LXII. t.-cz. szellemének, mert

¹⁾ *Törvényhat. Tud.* 1837., XIV. levél, 195. és XVII. levél, 231—2. l. — ²⁾ Külön ládában őrzik a megyei levéltárban. Róla van a pecsét mellékelt rajza.

az *hiteles* pecsétet adott a vármegyének; már pedig az 1767. évi pecsét is hiteles volt. Arad azonban nem követte Sopron példáját s nem szólalt föl ellene.

Az ifjak és Kossuth elfogatása, Barsmegye és Wesselényi ügye a következő (1837.) évben is ébren tartották a hazafias, politikai szellemet Aradvármegye rendeiben, kiket a királyi leiratok dorgálásai sem ijesztettek meg¹⁾. Abban a vármegyében, melynek 219,716 lakosából csak 32,040 magyar volt²⁾ s melynek nemessége részben csak itt magyarosodott el, igazi magyar érzés uralkodott már s Arad az ellenzéki vármegyék közé tartozott. Orczy főispán, híven adott szavához, nem akadályozta a hazafiságnak ezt a megnyilatkozását; mindamellett nemcsak a rendek bíztak benne, hanem bízott a király is, ki 1836. május 30. belső titkos tanácsossá nevezte ki³⁾. Orczy azonban még azon évben megvakult s a következő évben lemondott főispánságáról. A rendek nevében 1837. szept. 18. Institoris János főjegyző érzékeny búcsút vett tőle; »nem ugyan személyétől, mert a feloldhatlan szeretet kapcsainál fogva ezentúl is kérkedve magunkénak, aradinak nevezendjük, tartandjuk, hanem kormányzásától«⁴⁾. Hálával emlékezett főlzabadítójára Arad városa is, mely a szép ligetbe vezető utcát róla nevezte el.

Utóda Ungvármegye egykori főjegyzője, *Szerencsy* István udv. tanácsos és helytartótanácsi titkár lett, ki Ungmegye küldötteinek és 160 aradi lovas nemesnek kíséretében Simánd felől már szept. 17. megérkezett Aradra, hol 8 vármegye küldöttsége s kivilágítás fogadta. Másnap volt a beigtatás⁵⁾, melyen hazafias szép beszédekert tartottak⁶⁾. Jó hatást tett, hogy az új főispán táblabíróvá nevezett ki néhány magyar tudóst⁷⁾; esküjét azonban latinúl tette le, úgy, hogy a rendek nem is késték fölírni a királyhoz a magyarul való esküvés elrendelése iránt⁸⁾. Ez különben nem zavarta meg az ünnepet követő lakomát, melyben 620 személy vett részt s nem rontotta meg a megye termében rendezett tánczmúltságot⁹⁾.

A magyar államnyelv kérdésert Szerencsy idejében sem ejtették el a rendek. Mikor a király megróttá őket, hogy tekintetbe sem vették a m. kir. kamarának egy latin rendeletét, az országgyűlésre hívatkoztak; midőn rájuk parancsolt, hogy a kancelláriával ne csak magyarul, hanem latinúl is levelezzenek, ők viszont egy újabb országgyűlésen a kancellárt kívánták útasítani, hogy csupán magyarul írjon a megyékhez¹⁰⁾. Arad közgyűlésein

¹⁾ *Aradm. jk.* 1837., 302., 672., 693., 696. sz. — ²⁾ *Fényes*, IV., 452. — ³⁾ *Turul*, V. 63. (Az 1830. év 1836. helyett sajtóhiba.) *Aradi jk.* 1836., 915. sz. — ⁴⁾ Beszéde *Vásárhelyi* János kézíratai közt, az aradi lyceumban. — ⁵⁾ Erre három vers is készült. (Új csillag. Arad, 1837. 4r. 11 lap. Örömgengzet. U.-o., egy íven. *Szathmáry* István üdvözlő verse u.-o. 4r., 5 lap.) — ⁶⁾ Aradvármegyének 1837. eszt. Szent-Mihály hava 18.-án tartott közgyűlésén mondott beszédek. 4r. 16 lap. — ⁷⁾ *Jelenkor*, 1837., 313. l. — ⁸⁾ *Aradm. jk.* 1837., 703. — ⁹⁾ *Jelenkor*, 1837., 313. l. — ¹⁰⁾ *Aradm. jk.* 1837. 1225., 1644. és 1838. 500. sz.

Fábián Gábor s az ellenzék több tagja már Tocquevillének az amerikai demokratiáról kiadott könyvét olvassa a kormány fejére s maga Fábián csakhamar le is fordítja e nagy művet, melyből annyi szép eszmét, annyi nemes lelkesedést merítettek a régi jó táblabírák¹⁾. De Arad városa is a haladókkal tartott. 1838. júl. 23. polgárai közé választotta gr. *Széchenyi* Istvánt »a haza iránt kitüntetett érdemeinél fogva« és b. *Sina* Györgyöt, ki »a kereskedés élénkítésére s kiterjedésére Arad városában is szerfölött hasznos intézményeket alapítani szíveskedett« s különösen dohányraktárak fölállításával mozdította elő ezen vidék kereskedését²⁾. Éppen e fejlődés tette szükségessé a Pesttel való élénkebb közlekedést. Az aradiak csakugyan még azon évben megalakították a *gyorskocsi-intézetet*³⁾, az 1839—40. évi országgyűlésen pedig, melyen az egyúttal kir. személynökké tett aradi főispán elnökölt⁴⁾, Arad mindent elkövetett, hogy itt állítsák föl az egyik *váltótörvényszéket*. A rendek azonban Temesvárra szavaztak, mi ellen a város a királyhoz is fölterjesztést intézett s eredményyel, mert az ügy visszakerülvén az országgyűléshez, ezúttal Aradra estek a szavazatok⁵⁾. Váltótörvényszékeket csak Pesten, Pozsonyban, Aradon, Debreczenben, Eperjesen és Gyulafejérvárt állítottak. Az aradi váltótörvényszék elnöke *Serguel* János lett. 1840. febr. 2. »több nemzetek példájára« s *Markovics* Ignác († 1847. júl. 6.) indítványára megalakult az aradi első *takarék-pénztár*, mely alkalmat akart nyújtani a napszámos, házmester, cseléd s földművelő népségnek, az özvegyeknek s árváknak, hogy csekélyebb pénzeiket elhelyezhessék s állapotaikat így idővel javíthassák⁶⁾. Váltóleszámítolással még nem foglalkoztak az új váltótörvényszékek egyik székhelyén, hanem csak aradi házakra és telkekre adott kölcsön ez a jötevő intézet, mely 1845-ig mint szövetkezet működött; 1845-ben márcz. 2.-án részvénytársasággá alakult át s ekkor kezdte meg a váltóleszámítolást is⁶⁾. Schwester Ferencz már 1837-ben *tudakozó-intézetet* alapított Ennek érdekében 1837-ben megindította *Arad első hírlapját*, az Arader Kundschaftsblattot s 1839. okt. 5.-től ezzel párhuzamosan az Aradi Tudakozó Intézet Hírlapját, mely 1840. január 20.-tól sok félbeszakítással Aradi Hirdető czímen teljesítette egy kereskedő városban oly fontos feladatát.

A közhitel s a mezei gazdálkodás érdekében viszont az is szükséges volt, hogy mielőbb végrehajtsák az 1836: X. t. cz. 6. §-ának a *tagosítás* iránt tett intézkedését. Aradban ez sok helyütt alig ütközött nehézségbe. A Mária Terézia s II. József idejében telepített községek voltaképen rá sem szorultak, mert a birtok-összesítés ott már az első kiosztásnál meg-

1) *Jancsó*, 46—49. — 2) *Aradváros jk.* 1838., 1434. és 1437. sz. *Jelenkor*, 1838., 269. l. — 3) Aradvármegyét Bohus János és Faschó József képviselte. Arad városa nem lévén becikkelyezve, meghívót sem kaphatott. — 4) *Aradi jk.* 1840. I., 453., 929., 1145. — 5) Az aradi takarékpénztár alapszabályai. Arad, 1840. 4r., 8 lap. — 6) Története *Lukácsy* Miklóstól Lakatosnál, III. 169—186. és, az ötvenedik közgyűlés alkalmából, *Alföld*, 1891. márcz. 3.

történt. A kisjenői uradalomban a legelő elkülönzését József nádor még a törvény meghozása előtt 1831-ben megkezdte, s oly sikerrel folytatta, hogy a szomszédos községek földjeit is egy tagban adhatta ki. Zarádon és Fazekas-Varsádon 1847-ig nemcsak a legelőket különítették el, hanem a belső telkeket is rendezték¹⁾. Már pl. a pankotai uradalomban a még 1839. kezdett tagosítást csak 1867. nov. 2.-án lehetett befejezni. Megkönyítette a munkát, hogy 1840-ben a katonaság is fölmérte Aradvármegyét²⁾. A szépen haladó birtokrendezés rávezette azután a birtokosokat, hogy 1845. szept. 14. végre megalkossák az aradmegyei *gazdasági-egyesület*³⁾, — 79 esztendővel Mária Terézia sürgetései után!

Az anyagi és szellemi élet terén tanúsított haladás az imént még oly maradinak tartott Aradvármegyére fordította az ország figyelmét. Méltán lelkesedhetett Vörösmarty⁴⁾, hogy

»Egy új világ van Méneshegy alatt,
Mely gyors erővel cél felé halad.
Hegyen és síkon annyi ott a kincs,
Azt kérdezhethetéd, hogy még mije nincs ?
Végigfut rajt' a jövevény Maros
S bár nem mind üdvös, mit vad árja hoz,
De büszke fejjel termő partinál
Egy ifjú város tündérképe áll.
Tűzpont gyanánt függ e város szeme
S alatta áll az *alföld szelleme*.
Magyar szellem! Lobogj e városon:
Magas reménnyel néz felé a hon!«

Az az *Arad luridum*, mely imént még *nec civitas, nec oppidum* volt, fejlődésével elragadta az ország öreg nádorát, Józsefet is, ki 1841. június 25—7. meglátogatta. Diadalív fogadta már Mikalacán. Az onnan a városig vezető útát a fűzfák kivágásával tették szélesebbé. Lovas polgárok és tanulók állottak sorfalat az utczákon. A tanács még azt is elhatározta, hogy kivilágítja a várost s míg itt lesz, mindennap locsoltatja, separteti az utczákat⁵⁾. Mintegy 8000 lámpa fénye üdvözölte a nádort, ki másnap a hatóságokat fogadta s este egész kedélyesen mulatott a nép kiserdei ünnepén. Harmadnap a várat tekintette meg s úgy folytatta útját Kis-Jenő felé⁶⁾. Örömmel győződött meg, hogy a város épül, szépül.

¹⁾ *Galgóczy*, Magyarorsz. mezőgazd. statisztikája. Pest, 1855., 111. l. — ²⁾ A szentannai avargyűrű kőobeliszkjén még látható ez a felirat: »Meta basis pro mappatione astronomico-trigonometrica regni Hungariae mensuratae A. Chr. MDCCCXL.« Keleti részén: »Dirigentibus et operantibus officialibus generalis castris praefecturae«. S az éjszakán: »Ferdinandi I. imperatoris et regis iussu et impensis.« — ³⁾ Az aradmegyei gazd. fiókegyesület alapszabályai. Arad, 1845. 12r., 30 lap. Lakatos (III. 206—8.) csak az 1866. alapított gazd.-egyesület történetét mondja el. — ⁴⁾ »Jó bor« című költeményében. — ⁵⁾ *Aradi jk.* 1841., 1400. sz. — ⁶⁾ *Lakatos*, I. 95.

Mily fogalmaik lehettek az aradiak dúsgazdagságáról azoknak az uraknak, kik az ország minden részéből összegyűltek az 1843. május 20. megnyílt diatára! Nem az volt a fő, hogy szabadelvű útasításokat hoztak magukkal Aradvármegye követei, *Török Gábor* és *Csernovics Péter*, hanem az, hogy mesés gazdagságáról beszélgetett Csernovics. «Szép kikefált dandy — mondja róla egy német röpirat¹⁾ — kinek a kincsekből és szívből több jutott, mint ezer nagy úrnak.» Az első estélyen, midőn megvendégelte követársait, rászabadította a kártyásokat, hogy kölcsönért csak markoljanak kinyitott pénztárába, melyben százezer forint volt. Sina inasának ezer forintot adott borralalóra: »hadd tudja meg az a pénzes görög, hogy igazi úr járt nála.« Gavallér társával, Komáromy Györggyel szemben, egyetlenegy lapra tette föl mácsai uradalmát. Pazarlásairól, léhaságairól kétségtelenül sok mendemonda keringett, de komolyabb oldaláról is ösmerték. Igazán szabadelvű volt, ki nem szónokolt, hanem áldozott a reformok valósításáért. A fogságából kiszabadult Kossuthnak már 1841-ben is ő adott pénzt hírlapja megindítására. Otthon Aradon pedig minden nemes mozgalmat gyámolított s része volt Arad fejlődésében.

Különben is mind szívesebben építkeztek a polgárok. Mahler Ferencz a kincstártól 31,661 frton megvette a perceptoralis-házat, a mit 1841-ben ugyanazon áron kért a város, hogy odaépíthesse a városházát; de megnyugodott azután, midőn látta, hogy Mahler a modern szállodának szánt Fejér-Keresztet költséget nem kímélve építteti föl azon a telken. Forray András báró a régi harminczadházat 1842. jún. 21. vásárolta meg a kincstártól, s ezen a telken át új utcát nyitott a Tököli-sziget felé, csupán arra kérvén a tanácsot, hogy azt a város költségén köveztesse ki. A város róla nevezte el az új utcát²⁾, Herr András mérnököt pedig megbízta, hogy tervet készítsen az építkezési vonalak kijelölésére. Kétségtelen, hogy az építési szabályoknak ezen megállapítására Pest példája s József nádor látogatása is hatott³⁾. A Maros partját szintén erősítgette a város, mivel 1841-ben az árvíz nagyon fenyegette; ez ellen azonban felszólalt a katonaság, a helytartótanács pedig kérdőre vonta⁴⁾. A következesek azonban szomorúan igazolták a város aggodalmait.

1844. febr. 14. Radna felől megindult a megtorlódott jég s másnap már Arad alatt állott össze. A töltések erősítésére robotosokat rendelt ugyan a vármegye is, a Radnai-útat és a Halász-utcát azonban csakhamar elöntötte a víz, mely 3·95 méter magasságra növekedett. A tanács azonnal összeült s a mérnökség elhatározta, hogy a nagy-útczai töltést átvágatja a Vörös-keresztnél s onnan a vizet a Holt-Marosra, Mikalaka határán pedig a zimándi pusztára ereszti le. Biztosokat nevezett ki, hogy veszedelem esetére hajókról, kenyérről stb. gondoskodjanak; az útczai

¹⁾ Neue Croquis aus Ungarn. Deputirten-Kammer. Lipcse, 1844. — ²⁾ *Aradi jk.* 1842., 951. — ³⁾ *U.-o.* 935. és 1037. sz. — ⁴⁾ *U.-o.* 459.

lámpákat azonban elfelejtették meggyújtatni s »míg Róma tanácskozott, Saguntum elveszett.« Éjjelután ismét megkondúltak a harangok; a víz, mely rendes felszíne fölé 4'⁴² méterrel emelkedett, mindenfelől berontott és csak a magasabban fekvő utcákat kímélte meg. Báró Lederer dsidás ezredes, Atzél János, ifj. Sánka Lajos, Kövér Vincze, Kabdebó János, Jablonczay Ádám, Kopcsányi Kristóf, Issekutz Marczell s mások fáradhatatlanul működtek ugyan, hogy a Schwarzenberg-uhlánusok s polgárok segítségével szétrobbantsák a jégtorlódást s az Ósziget szorulatát ágyúztatták is, de mindhiában. Mások a kórházba szorult szerencsétleneknek vittek élésszereket; falusi földesurak berendelték igáikat, hogy menteni segítsenek a szegények vagyonát. A házak omladozásának láttára azonban a hatóság elvesztette fejét.

Pénteken, 16., már mindenütt csak csolnakokon és tutajokon lehetett közlekedni. — A hídnál a derék uhlánusok fáradhatatlanul dolgoztak a jég megindításán, de csak 18.-án (vasárnap) sikerült felrobbantaniok a jégpáncélt, mire este 7 órakor a jég megindult s a víz most már rohamosan apadt. Akkor azonban romban hevert már 636 és megrepedezett 100 ház. Aradon félmillióra, Zsigmondházában 54,000 frtra becsülték a kárt. A tanács február 19.-én

Forrayné-Brunswick Júlia.

azonnal jelentést tett a királynak, a nádornak, kormánynak s a megyének, hogy a virulásnak indult város tönkre ment; adakozásra szólította az országot s a segélygyűjtésre középponti bizottságot nevezett ki¹⁾.

Aradvármegyének asszonyai lelkesen vettek részt a gyűjtés munkájában. Így báró Forray András özvegye, *Brunswick* Júlia, kiben »valamint Arad a vész súlyos napjaiban vígasztaló angyalainak egyikét, úgy e hon árva Múzsája nemtőinek legfényesbjét oly méltán tiszteli. Honleányi magas erényeinek aranszálaít hálaadó kezekkel fűzi össze az Emberiség és Vallás szelíd nemtője, a Könyör, az Irgalom, a Segély és Enyhítés tündöklő gyémánt szalagjaival, hogy koszorút készítsen homlokára«²⁾. Méltó unokahúga volt Brunswick Teréznek, ki Magyarországon a kis-

¹⁾ *Aradi jk.* 1844. 617—8., 652., 1832. sz. *Sárosy* Gyula az Aradi Vészlapokban, VI—XI. 1. Az *Aradi Hírdető* több száma. *Lakatos*, II. 149. — ²⁾ *Császár* az Aradi Vészlapokban, III—IV. 1., hol Barabástól rajzolt arcképét is kiadta.

dedóvás ügyét szervezte s kinek útmutatása szerint alkotta meg Bohus Jánosné Szögyényi Antónia 1840-ben az aradi *úri nőegyletet*, hogy Aradban is meghonosítsa a kisdedóvás intézményét. Nyolcz év mulva megszűnt ugyan az egylet is, az első aradi óvóintézet is, de Bohusné dicsősége lett utóbb az országos nőegylet s a megyében s máshol több kisdedóvó és iskola alapítása. Toldyként¹⁾ mindig ékesítette őt az a

Bohusné-Szögyényi Antónia.

gyöngy, mely »a halvány inség szenvedésen, a hon baján s a honnak felvirúltán a nő szeméből köny gyanánt fakad.« »Forró volt szívének melege, az emberszeretnek égi lángja«²⁾. *Faschóné* Majthényi Izabellával, gróf *Károlyi* Györgynével s az 1841-ben Aradon alapított polgári nőegylettel versenyzett most, hogy megvigasztalja Arad károsultjait s azokat a gyorokiakat, kiknek házait febr. 27. lángok pusztították el.

¹⁾ *Toldy*, A magyar költészet. Pest, 1854. A Bohusnéhoz írt ajánló-versben. —

²⁾ *Horvát* Lipót verse Bohusné halálára 1890. jan. 5. A mellékelt arckép Bohusné menyasszony-korából (1823.) való.

»Arad s Magyarhon egyik fénycsillaga, a melegkeblű Bohusné« adta Császár Ferencnek azt az eszmét, hogy segélyalbumot szerkesztszen a károsultak javára. Az albumba, melyet a szerkesztő »a vész súlyos napjaiban Arad vígasztaló angyalai egyikének«, Forraynének ajánlott, Magyarország legkitűnőbb írói (Vörösmarty, Petőfi, Jókai, Jósika, Eötvös, Kuthy, Czuczor, Bajza) stb. adtak közleményeket¹⁾ s 736 példány kelt el belőle, valamennyi díszkötésben. »És jött az ember érczajándokával«²⁾: Bohusné, Faschóné, Károlyné s Forrayné 6600, a Pesti Hírlap 3438, az Arader Kundschaftsblatt 2607, Török Gábor 1200 frtot gyűjtött, b. Sina 2600, b. Rotschild 500 forintot ajándékozott, úgy, hogy készpénzben mintegy 20,000 frtot lehetett fordítani a köznyomor enyhítésére, nem is számítva a terményekben való adakozásokat. A város díszpolgárokká tette br. Lederert s a többi segítőt, Császárt pedig, kinek az aradi nők 1848. ápril 21. arany babérszorút adtak át, 1848. ápril 22.-én³⁾.

A kormány a *Maros-hajózási-intézet* megalapításával⁴⁾ illetőleg, a folyó szabályozásával akarta elejét venni újabb bajoknak s helyiségül a város már 1845. átengedte a hídon alúl fekvő s a kincstári sópajta közelében dísztelenkedő üres telket, egyelőre pedig külön lakásról és irodáról gondoskodott a folyammérnökség számára⁵⁾. A rombadőlt házakat is szébben építették föl a réginel; az utcákat rendezték s kövezettel és világitással látták el. Tervezték, hogy a régi városháza, a »Zöld-koszorú« s még vagy 80 telek eladásából remélhető 130,000 frton és 120,000 frt. községi adóból a minoriták szomszédságában szabadon álló díszes új városházat emeljenek⁶⁾ s a városhoz méltó új plébánia-templomot kívántak építeni. A nőegyesület árvaház alapításán fáradozott⁷⁾.

1846-ban már azt írta egy utazó, hogy Aradnál nincs szebb város az alföldön, sőt hogy Pest után az egész hazában ez a legszebb, a legelső. »Szépen rendezett utcái többnyire kövezettek, kereskedése élénk; örökös mozgalom az utcákon, örökös ünnep az úri rend között; a számtalan boltok Pest alakját adják neki; ide gyülekszik a vidéki oláhság mindenért s így vásárja örökös⁸⁾« A színésznek, ki így nyilatkozott »a magyar Kanaán fővárosá«-ról, különösebb oka is lehetett az elégtűtségre. Míg ugyanis az aradiak Bosconak, a világhírű bűvésznek, azt sem engedték meg, hogy a városháza mellékhelyiségeiben tartson előadásokat, »a nemzetiséghez híven ragaszkodva«, örömmel értesültek, hogy a színházban

¹⁾ *Aradi vészlapok*. Kiadta Császár Ferencz. Pest, 1844. 8r. XVI és 408 lap. Eötvös száz példány különnyomatot ajándékozott a városnak e kötetben közölt »Éljen az egyenlőség« cz. vígjátékából. Elkelt — 25 példány, 13 frt 30 kr. értékben. — ²⁾ *Császár az Ajánlatban*, XV. l. — ³⁾ *Széllőssy*, Az aradi sajtó ezelőtt 48 évvel. Aradi Közlöny, 1887., 99. sz. — ⁴⁾ Ennek »Maros hajózási intézet 1848.« köriratú izmos vaspecsétnyomója a Kőlcsey-egyesület muzeumában van. — ⁵⁾ *Aradi jk.* 1845., 1181. sz. — ⁶⁾ *U-o.* 1846., 3113. sz. — ⁷⁾ *Váli*, Az aradi színészet tört. 46—7. — ⁸⁾ *Arader Kundschaftsblatt*, 1846. ápr. 14.

ezentúl Hetényi magyar társasága fog játszani s midőn a polgári község azért ajánlja a magyar színészet pártfogását, mert annál inkább remélhetik, hogy Aradot a közelebbi országgyűlésen becikkelyezik a sz. kir. városok közé, a közgyűlés kijelentette, hogy nem ezért, hanem inkább tiszta hazafiúi érzetből ad előnyt a magyar művészeknek¹⁾. S Arad egykori Németvárosában 1844. ápril 6.-án, midőn a föltámadást a nagy árvízről megrongált házsorok közt elhaladva körmenetben ünnepelték Arad polgárai, *Boros Márton* egyszerre csak magyarul zendítette rá, hogy »Feltámadt Krisztus e napon!²⁾ Istent is magyarul dicsérték ezentúl. 1846. aug. 20. Csernovics Péter ezredessége alatt teljesen új magyar egyenruhában hat szakaszra osztva vonúlt ki a magyar polgárhad, szept. 8. pedig az aradi német polgárőrség magyar ünnepséggel ülte meg fönnállásának ötvenedik évfordulóját s a Rokokó-szigeten áldomásozó 700 polgár magyarul éltette a hazát és a várost³⁾. Valóban »magyar szellem lobogott e városon.« S 1847-ben egy cs. és kir. főherczeg ebben a hajdani német és rác városban fakadt arra a fölkiáltásra, hogy »addig éljen, míg a honnak él!«

A nemzet és város átalakításának egyik legnagyobb munkását, *József* főherczeg, nádorságának ötvenedik évfordulóján Arad is ünnepegni készült. 1847. január 25.-én azonban már Aradra is megérkezett a nagy ember halálának (január 13.) híre. A város azonnal három hónapos gyászt rendelt. Február 8—13. közt nem engedett mulatságot tartani s még a színészeknek is meghagyta, hogy a három első napon csak szomorújátékok, vagy drámát játszszanak, a három utolsó napon pedig ne rendezzenek előadást. Február 11.-én tartották meg a gyászmisét, melyre fegyveresen vonúlt ki a polgárőrség s e napon a boltok és kávéházak csukva voltak. A gyűjtést a város azonnal megindította József nádor pesti szobrára, felszólítva a polgárságot, hogy egy garastól egy húszasig mindenki vegyen részt az adakozásban⁴⁾. Mert József nádor megérdemli, hogy maga a nép emeljen neki szobrot.

A nép adakozott, pedig *inséggel* küzdött. A múlt évi rossz termés éhséggel fenyegette az országot. 1847. május 15.-én a város már eltiltotta a gabona kivitelét s fölszólította a polgárokat, hogy mérsékelten szabott árak mellett gabonát bocsássanak a közönség rendelkezésére. Spitzer József 1400, Steinitzer Farkas 1000, Deutsch Ignác 800, Herschke M. 550, Schulhof M. J. 300, Strassa Lipót 250 pozsonyi mérőt ajánlott; legolcsóbban az első, ki egy mérőért 16 frtot kívánt. Utóbb Deutschnál még 400 mérőt találtak s 23 forintjával ezt is lefoglalták. Kimmelman Miklós pékmester 1 forintért süttött kenyeret, mit közönnettel fogadott a tanács, mely a fejeér kenyér fontját 11 s a fekete kenyérét 9 krajczáron

¹⁾ *Aradi jk.* 1844. 1966., 1846. 2446., 1847. 870. sz. — ²⁾ *Boros* Vida realisk. igazgató közlése. — ³⁾ *Alföld*, 1886. 95. sz. *Lakatos*, I. 95. — ⁴⁾ *Aradi jk.* 1847., 314., 516—7.

rendelte árulni. Még a tengerinek is 17 frt 30 s a kétszeres búzának 25 frt 30 kr. volt az ára. A nagy drágaság miatt a szegényebb nép zavarogni kezdett, úgy, hogy a csend föntartását a polgárhadakra kellett bízni. Mikor végre 4000 mérőt sikerült összeszednie Scherfeneder Ferencz polgármesternek, s így a népet egyelőre biztosította, feloldották Aradot a gabonakivitel tilalma alól¹⁾, a jó aratás pedig csakhamar megnyugtatta a szegényebb népet is.

Örömmel s ott még sohasem látott fényvel fogadta Arad István főherczeget, Magyarország királyi helytartóját. Körútjában Istvánt 1847. szeptember 13.-án Nagy-Zeréndnél fogadta Aradvármegye fényes küldöttsége s nemesi bandériuma, melyet Török Gábor első alispán vezetett. Nagy lelkesedéssel vitték keresztül birtokán, Kisjenőn, hol parasztfiúk is ösmerték »Palatinus Pistá«-t. Ötvenesnél 120 lovas polgár élén Jankovics Gábor városi kapitány mutatta be Arad városa hódolatát. Délután 5 órakor zászlókkal, koszorúkkal, virágokkal ékesített házak közt, zeneszó mellett, kitörő éljenzéssel fogadta a Főtéren szorongó néptömeg, melyet az aradi és pankotai polgárhadak s a czéhek tartottak rendben. A Forray-háznál a Schwarzenbergdsidások zenekara rázendítette a nép-hymnust, a polgármester rövid beszédet tartott s a 48 fejér ruhás leány élén Trutz Hermin kedves beszéddel üdvözölte. Rövid pihenés után a kivilágítás megtekintésére ment a főherczeg s a Maros partjáról sokáig gyönyörködött a világoosi várromok közt meggyújtott óriási máglya lobogásában. A városligetet, melynek rendezésével akkor készült el Herr főmérnök, ünnepiesen, sok ezer lámpával díszítve, mint teljesen készet ekkor nyitották meg. 12 magyar ruhás leány élén, két kis nemzeti zászlóval kezeiben, Sárosy Gyula szép versével köszöntötte őt Herr Antónia, a főmérnök gyermeke :

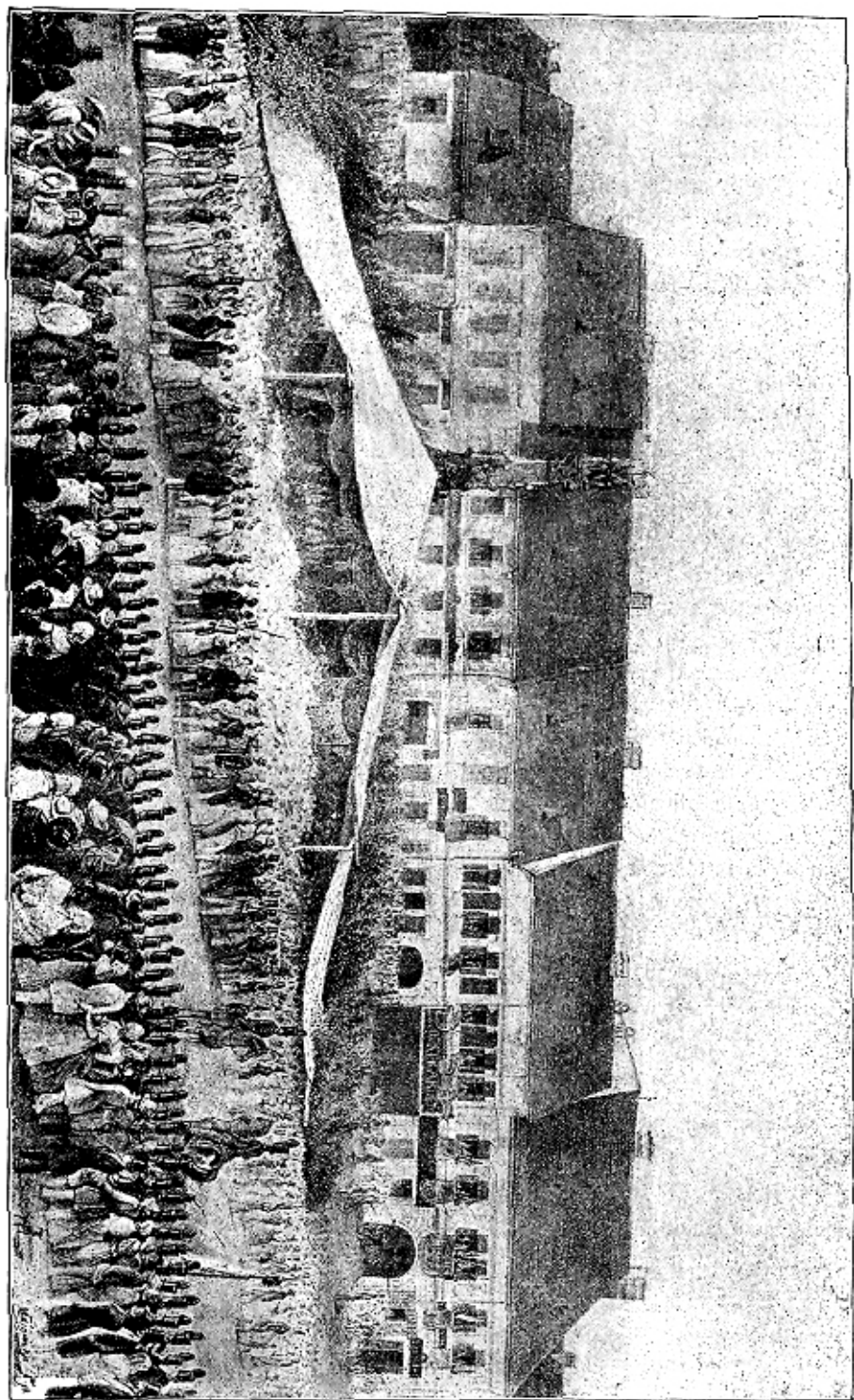

István főherczeg.

» — — — Fogadd el kegyesen
Elébed hintett friss virágainkat,
Mikből magunknak egyet visszatartunk
S az e nagy napnak nefejejtse lesz!«

Másnap, 14.-én, a vár fokáról 24 ágyúlövés hirdette a főherczeg születésnapjának ünnepét. 9 órakor István Lonovics József csanádi püspök vezetése alatt a papságot, majd a megyék, a város és a testületek küldöttségeit s a halommal érkező üdvözlő verseket fogadta; 10 óra után

¹⁾ Aradi jk. 1847. 2120., 2 21., 2214., 2227., 2229.

Isván főherczeg Áradon.

pedig a Szentháromság szobra előtt vont sátorban hallgatta meg a misét, melyet Lonovics püspök mondott. A Fejér-Keresztben tartott ebéden, melyet háromszáz vendég számára maga a főherczeg rendelt, óriási lelkesedést keltett, midőn azoknak, kik őt éltették, Vörösmarty versével felelte, hogy »Addig éljen, míg a honnak él.«

»Az a nagybajúszú Palatinus Pista,
Ki midőn köztetek az áldomást itta,
Ékes magyar nyelven azt merete beszélni,
Hogy addig él, míg e hazának fog élni, —

egy esztendő múlva már félreállt a vihar elől s ugyanaz a Sárosy, a ki az aradi ligetben őt megverselte, ugyanazon ligetben szavalta el másfélsztendő múlva »Arany Trombitá«-jából, hogy »Mondjuk azt, a mit ő magának óhajtja.« A népek történetében ennyit érnek »a nagy napok nefelejtsei!«

István főherczeg különben az ünnep délutánján alaposan szemügyre vette az aradi várat is és aligha gondolt arra, hogy alig egy év múlva bombáznai fogják onnan azt a szép, ifjú várost, melyet annyira megszeretett. Másnap, 15.-én, Temesvár felé folytatta útját!).

Bohus János és Bíró Imre.

Szept. 17.-én már megjelent a király kézírata, melylyel országgyűlést hirdetett. Aradvármegye szabadelvű utasításokat adott követeinek, *Bohus* Jánosnak és *Bíró* Imrének. Mert igaz ugyan, hogy 1845. aug. 18., vagyis *Faschó* József székfoglalása óta²⁾, Aradnak is bajlakodnia kellett az adminisztratori rendszerrel, a vármegye azonban továbbra is ellenzéki maradt. 1847. különösen élesen kelt ki a bécsi körök azon szándéka ellen, hogy a szolnok-aradi vasútvonal helyett inkább a szolnok-czegléd-szegedit akarta kiépíttetni, holott azt a vonalat már az Erdélylyel való unio szempontjából is égetően szükségesnek tartotta³⁾.

Az 1847. november 12.-én annyi század után ismét magyarul megnyitott országgyűlés nádorrá választotta István főherczeget s már decz.

1) *Aradi jk.* 1847. 3255. és 3373. sz. *Lakatos*, I. 96—97. *Londesz* Elek, Sárosy Gyula ösmeretlen verse. *Alföld*, 1893., 133. sz. *Horváth*, Huszonöt év, III. 179. Az ünnep emlékképe ily czímmel jelent meg: »István ő cs. kir. főherczegségének, Magyarország fenséges helytartójának hazánk érdekében tett dicső körútazása alkalmával f. évi Sz. Mihály hó 14.-kén Aradon tartott születésnapünnepélye emlékkrajzát kiadá és ő cs. kir. főherczegsége fens. István Magyarország nádorának legmélyebb tisztelettel ajánlja *Engerth* Vilmos Norbert.« Középső része kisebbítve e könyvben az 550. és Kisjenő az 531. lapon. —
2) *Faschónak* és *M. Institoris* János főjegyzőnek beszédei megjelentek Aradon, 4r. 12 levélen. *Atszl* P. emlékbeszéde *Faschó* felett: *Alföld*, 1886. máj. 17. — 3) *Aradm. jk.* 1847., 258. sz.

6.-án megszavazta az örök váltságot. Bohus János volt az első, ki — be sem várván a törvény szentesítését — azonnal megjelent világosi jobbjágyai közt, s kihirdette, hogy az ő uradalmában szabadok immár, robottal, szolgálattal többé nem tartoznak¹⁾. Aradvármegye rendeit az országgyűlés tárgyalásai közül több kérdés különösebben is érdekelte. Így az 1848. január 14. hozott határozat, mely Kossuth hatalmas beszéde után mint sérelmet terjesztette föl, hogy az 1836 : XXI t.-cz.-ben visszacsatolt Részek (Kraszna, Középszolnok, Zaránd és Kővár) még mindig nem küldhettek követeket az országgyűlésre; vagy az adminisztratori sérelem ügyében jan. 30. kelt kir. rendelet, mely megígérte, hogy a főispánok törvényes hatalmát mielőbb helyreállítja. A párisi februári forradalom híre s Kossuth márczius 3.-i beszéde azután véget vetett a sérelmeket fölpanaszoló politikának, melyet a rendek most már valóban a körülmények színvonalára emeltek. Az országos küldöttségben, mely, a nádor vezetése alatt, márcz. 15.-én a forradalmi lázban égő Bécsben, a király elé terjesztette a nemzet kívánatait, Aradvármegyének mindkét követe részt vett²⁾.

Lakatos Ottó.

Márczius 17.-én, midőn a pesti forradalom híre megérkezett, *Fankai* József vezetése alatt Aradon is tüntetett az ifjúság. A színházban Don Caesar helyett Bánk bán előadását követelte; Szodorai Sándor felolvasta a 12 pontot, elszavalta a Talpra magyart, a cigányok pedig a Rákóczi húzták. Másnap már mindenütt nemzetiszínű kokárdával jártak-keltek az ifjak, a soborsiniak közül pedig negyvenen elhatározták, hogy nemzetőrséget alakítanak³⁾. Aradon is azonnal egyesültek az őrhadak⁴⁾, melyek idáig nemzetiségek szerint külön tartották gyakorlataikat. Márczius 20.-án a tanács elfogadta a 12 pontot s bizottságot nevezett ki, mely a nemzeti őrsereg fejlesztésére s felszerelésére mindent elkövesse. 22.-én Dániel Lázár, Dunyov István s Kutny Alajos indítványára a város kimondta, hogy közgyűlésén — a szavazat joga nélkül — a nép is megjelenhetik. A fellobogózott városházán azután lelkesen üdvözölték a kivívott szabadságot s a minisztérium eszméjét, s egyúttal Aradon is szabadnak nyilvánították a sajtót, melynek *utolsó censora* itt *Lakatos*

¹⁾ Idáig is atyja volt jobbágyainak. Így pl. kivétel nélkül 50 frtot, s az uradalom erdejéből elegendő fát adatott minden leégett jobbágyának. (*Nyisztor* József közlése.) — ²⁾ Arczképeik (551. l.) az ezen alkalommal kiadott képcsoportból valók. Újra kiadta a Vasárn. Újság, 1888., 192. l., 29. és 36. sz. a. — ³⁾ Utóbb Brunswick Júlia ajándékozott nekik zászlót. Vezérök Pápay Lukács lett. — ⁴⁾ *Aradi jk.* 505., 1054—5. sz.

Ottó gymn. tanár volt. Ugyanaz a derék férfiú, ki utóbb maga is szenvedett a szabadságért s megírta Arad városának történetét, legrészletesebben éppen a szabadságharcban való szerepét beszélvén el¹⁾. A város — Sárosy Gyula s mások indítványára — azonnal Szabadsajtó-útczának nevezte el a Templom-útczát²⁾; este ki volt világítva a város, sőt a vár is, másnap pedig körmenetet tartottak Beimel József és Schwester Ferencz sajtójának munkásai. A megyegyűlésre bebocsáttatást kérve, zászlóvivőjük lelkes szavakban magasztalta a szellem szabadságát; kiosztották az aradi szabadsajtó első termékét, a nagy napot dicsőítő költeményt s azután mindannyian beálltak a polgárőrségbe. Az istenáldó misén³⁾ nemcsak a polgárok, hanem a katonák is résztvettek. A rend fenntartására a város *Jankovics* Gábor kapitány, a megye pedig *Csernovics* Péter vezetése alatt alakított egy-egy bizottságot. Ápril 2.-áig Pécskán már 400⁴⁾, Aradon pedig 161 ember állt be a nemzetőrségbe⁵⁾ s mindenütt nagy buzgósággal teljesítette föladatát.

A lelkesedés és izgalom a jobbágyokra is elragadt s Aradban és Krassóban már márczius végén azonnal való felszabadíttatásukat követelték⁶⁾. Erre nem kellett sokáig várakozniok, mert ápr. 11. a király szentesítette az utolsó rendi országgyűlésnek mind a harminczegy törvényczikét, mely újjáteremtette Magyarországot.

Általános nagy reformjai közül néhány különösebben is érintette Aradot. Ilyen volt, hogy az országgyűlési követeknek népképviselőlet alapján való választásáról szóló V. t.-cz. 5. §-a Ó-Aradot I, s Aradvármegyét 6 követ küldésére kötelezte. Ez azonban nem jelentette azt, hogy Aradot magát sz. kir. városul ismerte el a törvényhozás, mert pl. Baja, Békés, és más mezővárosoknak, sőt az ország legnagyobb falujának, Csabának is megadta a követküldés jogát; annál kevésbbé szentelt külön törvénycziket beigtatására, a mire különben a szab. kir. városokról szóló XXIII. t.-cz.-ben is lett volna alkalma. Maga a III. t.-cz. értelmében alakított független felelős kormány azonban továbbra is minden akadékoskodás nélkül sz. kir. városnak tekintette Aradot, a mire nincs más példa a magyar történelemben. Arad jövőjére nézve nagyon fontosnak ígérkezett a XXX. t.-cz. is, mely a 3. §-ban 6 új vaspálya-vonal építését mondta ki. A törvény maga nem nevezi ugyan meg, de az alsó tábla ápril 7.-én elhatározta, hogy a fővonalak közé sorozza a pest-szolnok-arad-erdélyit s a szárnyvonalok közé az arad-temesvárit⁷⁾. Végre azon körülménynél fogva,

¹⁾ *Lakatos*, Arad a szabadságharc alatt. Könyve I. kötetének 100—237. l. —

²⁾ Más útczákat is elnevezett. Így lett Reform-útcza az Úri-, Kossuth- a Pesti-útcza s Batthyány-tér az Országút. *Aradi jk.* 1056. A Szentháromság terét a nádorról István-ternek nevezték. — ³⁾ A város maga nevezi így a Te-Deumot. *Aradi jk.*, 1055. — ⁴⁾ Aradi Hirdető, 1848., 81. l. — ⁵⁾ Itt a szám, mely ápr. 8.-ra vonatkozik, azért kisebb, mert Aradon már úgysis volt polgárőrség. — ⁶⁾ Hunyadmegye főispánjának jelentése ápr. 4. *Jakab*, Szabadságharcunk történetéhez, 92. — ⁷⁾ *Szeremley*, Magyarorsz. Krónikája, 63—4.

hogy Zaránd nyugati része utóbb Aradhoz került, fontos volt Aradra nézve a VI. t.-cz., mely elrendelte az 1836: XXI. t.-cz. foganatosítását, vagyis azt, hogy egyebek közt Zaránd is kiegészítő része legyen Magyarországnak; a mi különben is megtörtént volna a Magyarország és Erdély egyesítéséről szóló VII., s meg is történt csakhamar az erdélyi országgyűlés 1848: I. t.-cikke értelmében¹⁾.

Az V. t.-cz., mely az országgyűlésen s a XVI., mely a megyegyűlésen is megteremtette a népképviselőket; a VIII., mely kimondta a közös teherviselést, s a IX., mely eltörölte a robotot és tizedet, egészen megszüntette a rendiséget s véget vetett úgy a nemesség, mint a polgárság kiváltságainak. Az utolsó rendi országgyűlésről hazatérő két követet, Bohust és Birót azonban ápril 27.-én a város kivilágításával üdvözölte Arad, a kihirdetett törvényeket pedig május elsején nagy lelkesedéssel hallgatta végig úgy a nemes vármegye, mint a polgár város és intézkedéseket tett mindakettő, hogy — a rendiség megszűntével — a kor szellemében szervezkedjék újjá.

¹⁾ István nádornak ápr. 23. kelt rendeletére Zarándot május 6. csakugyan visszakapcsolták Magyarországhoz.